

Wstęp

Problemy społeczne i kulturowe miasta, w tym zwłaszcza życia w mieście, były zawsze bardziej złożone niż w wiejskich społecznościach lokalnych. We współczesnym mieście, oprócz dziedzictwa przeszłości, obserwować można konsekwencje kulturowe gwałtownego rozwoju cywilizacji technicznej, ruchów migracyjnych, oddziaływania kultury masowej, otwartości na przyjmowanie obcych kulturowo i etnicznie wzorców, unifikacji i globalizacji oraz wielu innych czynników mających wpływ na społeczności miejskie i na obraz kultury miasta. Zjawiska te, niejednorodne w swym charakterze, w różnych kategoriach miast występują z niejednakowym nasileniem. Inne są problemy społeczne i kulturowe w miastach typu przemysłowego, konsumenckiego, rekreacyjnego, inne w małych bądź dużych miastach, jeszcze inne w aglomeracjach, konurbacjach czy metropoliach. Ludność współczesnego miasta stanowią nie tylko stali mieszkańcy, ale liczni jego czasowi użytkownicy, przybywający tu do pracy, w celach handlowych, urzędowych, oświatowych, kulturalnych, towarzyskich albo turystycznych, co także ma znaczenie dla problemów społecznych i kulturowych współczesnego miasta. W obserwacjach badawczych etnolog / antropolog kulturowy ma zatem do czynienia nie tylko z zagadnieniami związanymi z rozwojem urbanistycznym, architektonicznym czy demograficznym ciągle rozrastającej się przestrzeni miejskiej, lecz z wszelkimi problemami bieżącego życia społeczności miejskiej i jednostki ludzkiej.

Przestrzeń miejska, którą człowiek ciągle tworzy, użytkuje, przetwarza i doświadcza, jest odbiciem ludzkiej egzystencji i potrzeb. Powodem przemian poszczególnych obszarów miejskich są różne czynniki. Obszary te stanowią dla mieszkańców lub przybyszy jakąś konkretną przestrzeń lokalną, mającą dla nich również konkretne znaczenie miejsca życia codziennego, często też miejsca znajdującego odniesienie do wartości symbolicznych. Mieszkańcy każdego miasta preferują wzorce kulturowe, które z jednej strony tkwią korzeniami w lokalnej tradycji określonych grup i kręgów społecznych, z drugiej zaś – niosą z sobą przemiany wywołane postępowaniem cywilizacyjnym, modą, naturalnym dążeniem do innowacyjnej zmiany.

W pierwszej części tego tomu przestrzenią kulturową i społeczną miasta jako problemem badawczym zajęło się trzech autorów, zastanawiając się nad metodologią dociekań badawczych i badaniem wzorów społeczno-kulturowych miasta. W problematykę tę wprowadza artykuł Ireny Bukowskiej-Floreńskiej, przedstawiający osiągnięcia polskiej etnologii miasta, rozwój dociekań empirycznych i teoretycznych oraz koncepcji metodologicznych poszczególnych badaczy. Autorka próbuje też zarysować własny punkt widzenia na użyteczność konkretnego postępowania badawczego i metody badań, przydatnej dla etnologa / antropologa kultury w analizach przestrzeni kulturowej współczesnego miasta. Władysław Jacher, kładąc nacisk na teoretyczne i metodologiczne podstawy tych badań, stawia problemy specyfiki systemu kulturowego miasta i mechanizmu działania kultury, które wymagają wzorów kulturowych wyrażających i stanowiących wiele możliwych sposobów zachowania się w stosunku do kultury i jej składników. Autor ten podkreśla rolę stereotypów i ocen źródeł funkcjonowania kultury w mieście, integrację kulturową, charakter partycypacji w kulturze, stwierdzając konieczność zwrócenia na nie uwagi zarówno badaczy, jak i decydentów zajmujących się rozwojem kultury w mieście. Z kolei Rastislava Stoličná, nawiązując obszernie do amerykańskich i europejskich początków antropologii miasta, informuje o badaniach etnologów słowackich w ostatnich dwóch dziesięcioleciach.

Procesy zmian w wielokulturowej przestrzeni publicznej miast to tematyka drugiej części tomu. Monika Banaś zajmuje się problemem zarządzania przestrzenią miejską w kontekście nordyckiej koncepcji rozwoju miast na przykładzie Finlandii, Szwecji i Islandii. Za podstawowy warunek harmonijnej aranżacji współczesnego miasta uważa jego planowanie przestrzenne, uwzględniające konieczność opracowania metody zarządzania wraz z ustalonymi mechanizmami, instrumentami i sposobami finansowania, strategią urbanistyczną itp., opierającymi się na wspólnych założeniach nordyckiej polityki zarządzania rozwojem miast, w których występuje zjawisko segregacji etnicznej i socjalnej. Iwona Kabzińska analizuje problemy etniczno-kulturowe ujawniające się w walce o przestrzeń w mieście wielokulturowym na przykładzie Wilna. Genezą istniejących dziś konfliktów są podziały polityczne, historyczne i stereotypy, walka o charakter dziedzictwa kulturowego, przywiązanie do utraconej ziemi oraz asymilacja narzucana ludności pochodzenia polskiego. Są to zjawiska znane badaczom miast wieloetnicznych i wielokulturowych.

Problem transformacji przestrzeni publicznej współczesnego miasta postindustrialnego stanowi przedmiot rozważań Grzegorza Odoja i Grzegorza Błahuta. Pierwszy dzieli się wynikami swoich badań nad tradycyjną przestrzenią publiczną, jaką jest centrum miasta, centrum decydujące niegdyś o jego wizerunku i charakterze, ujawniające ekonomiczną, polityczną i kulturalną pozycję jego mieszkańców. Dziś, jak wynika z analiz przeprowadzonych w jednym z postindustrialnych miast, których przykładem są Mysłowice, substytutem tak rozumianej przestrzeni publicznej stają się centra handlowe i hipermarkety, które nie są jednak przestrze-

nią publiczną, lecz terenem prywatnym, jedynie publicznie użytkowanym. Problem miejskiego centrum w obliczu dynamicznych przemian urbanistycznych i kulturowych zajmuje się także drugi z wymienionych autorów, prezentujący wyniki badań w postindustrialnym dziś Bielsku-Białej. Dostrzega współczesny upadek znaczenia miejskiego rynku jako centrum miasta. Przyczyny upatruje w konieczności rozbudowy miasta, spowodowanej wzrostem liczby mieszkańców, potwierdza też rolę centrum handlowego w tworzeniu nowej przestrzeni cenionej przez współczesne społeczności konsumpcyjne. Procesy urbanizacyjne i ich skutki szczególnie wyraziście uwidaczniają się w miastach afrykańskich. Zagadnienie to przedstawia Maciej Kurcz na podstawie aktualnie prowadzonych przez siebie badań w południowosudańskim mieście Dżuba, które określa jako ośrodek kultur i konfliktów. Ta stolica afroarabskiego Południa, z założenia kolonizatorów miasto kosmopolityczne, miała się przyczynić do zintegrowania Sudanu. Jej mieszkańcy to społeczność wieloetniczna, złożona z grup różnego pochodzenia przywiązanych do swych korzeni, powstała na skutek wielkich migracji powojennych, o ciągle postępującej urbanizacji kultur. Rewitalizacja ich struktur rodowo-plemiennych wzmacnia poczucie solidarności, daje siłę w walce o polityczne i ekonomiczne awantaże. Zakończony przez autora pierwszy etap badań wytycza odmienną, niż stosowaną w odniesieniu do miast europejskich, strategię badawczą, jednocześnie wskazuje potrzebę obserwacji tworzenia się współczesnych wieloetnicznych i wielokulturowych przestrzeni urbanistycznych z ich kulturą o tendencjach globalizacyjnych.

Rozwój miast w przeszłości związany był najczęściej z tradycjami rzemieślniczymi bądź robotniczymi. Wiele miast śląskich w swej przestrzeni ma charakterystyczne robotnicze dzielnice mieszkalne, mające związek z miejscem pracy tutejszych społeczności. Dokonujące się zmiany centrów tych miast określić można jako przejście od robotniczych, przestrzennych struktur urbanistycznych do galerii handlowych, które we współczesnych miastach mają dziś coraz większe znaczenie kulturotwórcze. Problematyka ta stanowi przedmiot kolejnej części prezentowanego tomu. Autorzy jej przedstawiają wyniki badań prowadzonych w Katowicach. Andrzej Kasperek stara się refleksję nad śląskim etosem pracy, nad znaczeniem jej dla katowiczian, związać z problematyką miejską, wskazując na koneksje między nim a powstawaniem miast przemysłowych na Górnym Śląsku. Odnosząc się do sytuacji współczesnej, stwierdza, że choć dziś praca zawodowa nadal jest ważnym elementem organizującym życie tutejszych mieszkańców miasta, to przestała być wartością, wokół której ogniskuje się życie. Nowe alternatywy pracy, zmiany mentalne, stają się źródłem transformacji społeczno-kulturowej we współczesnej przestrzeni miasta. Podobne zmiany związane są z robotniczą przestrzenią mieszkalną, o czym pisze Agnieszka Gneciak, która zwraca uwagę na fakt, iż mieszkanie „nie jest przestrzenią ani samowystarczalną, ani autonomiczną, na sposób, w jaki realizuje swoje funkcje, wpływają także cechy jego otoczenia, zarówno urbanistyczne, jak i społeczne”. Jak wynika z jej badań, procesy zmian kulturowych odmieniły sposób gospodarowania tym terytorium jako przestrzenią prywatną.

Do lokalnych tradycji nie nawiązują też aktualnie realizowane plany przebudowy centrum miasta Katowice, które spotykają się z dezaprobatą mieszkańców. Jak twierdzi na podstawie swoich badań Elżbieta Sekuła, władze miasta, zmierzając do przekształcenia dawnej przestrzeni miasta, liczą na ukształtowanie się z czasem nowych jego miejsc-symboli, nowej tożsamości mieszkańców.

Do problematyki poruszonej w części drugiej tego tomu nawiązują też w swoich artykułach Tomasz Nawrocki i Krzysztof Bierwiaczonek, którzy bardziej szczegółowo analizują kryzys tradycyjnych centrów miast, wskazując rozwój suburbiów i rozrastających się w ich przestrzeni licznych centrów handlowych (mallów, galerii handlowych), przejmujących w pewnym sensie rolę centrów miejskich. Jak wynika z badań tych autorów, w percepcji mieszkańców miasta dawne centra, choć utraciły pierwotną funkcję, nadal zachowały swą wartość symboliczną centrum.

Miasto tworzą nie tylko przestrzenie mieszkalne, administracyjno-ekonomiczne, ale też zaspokajające ważne potrzeby rekreacyjne przestrzenie ludyczne. Tę część otwiera artykuł Ryszarda Kantora stwierdzeniem: „Współczesne społeczeństwo konsumpcyjne stało się (staje się?), nie tylko w moim przekonaniu, społeczeństwem zabawy, co oznacza, że zabawa i rozrywka odgrywają coraz większą rolę w kulturze. Rozszerza się zasięg społeczny i dostępność zabawy, rośnie liczba form i miejsc zabawy, zabawie poświęca się coraz więcej czasu, zwłaszcza w zbiorowościach miejskich [...]”. Autor zwraca uwagę na fakt, że nawet nauka i wiedza, które plasują się zasadniczo w sferze powagi, szukają kontaktu z rzeczywistością społeczną i kulturową, pojawiając się w imprezach popularyzujących je. Występują w kontekście ludycznym w postaci demonstracji plenerowych, w nazewnictwie takich pokazów, w różnych formach uczestnicząc w ludycznym miejskim spektaklu. Przytaczając liczne przykłady ludycznych zachowań dla propagowania wiedzy i ośrodków kształcenia – w formie festiwalu, jarmarków, „drzwi otwartych” dla różnych dyscyplin naukowych – ocenia je zarówno pozytywnie, jako percepcyjne „oswojenie”, jak i negatywnie, zaniepokojony banalizowaniem nauki i wiedzy.

Sposobem spędzania wolnego czasu przez mieszkańców miasta późnonowoczesnego, na przykładzie Katowic, zajął się Andrzej Górny, który przebadiał nie tylko konkretne zachowania, ale też poglądy na aktywne bądź bierne formy rekreacji. Etnologiczne obserwacje różnych form kreowania nowych, charakterystycznych dla danego miasta przestrzeni ludycznych, na terenie różnych miast europejskich, przedstawiła Magdalena Szalbot.

Tomasz Michalewski przeprowadził rekonesans badawczy w środowisku bawiącej się młodzieży uniwersyteckiej w Opolu, zwracając uwagę na pojawienie się zjawisk dewiacyjnych i patologicznych oraz na znikome uczestnictwo studentów w ofercie kulturalnej miasta, jak spektakle teatralne czy koncerty. Grzegorz Studnicki podjął analizę przeciwnych w swym charakterze zachowań młodzieży w sytuacji szczególnej, jaką była żałoba narodowa w dniach 2–8 kwietnia 2005 roku, w związku ze śmiercią Ojca Świętego Jana Pawła II. Przedstawia obserwacje manifestowanej w miastach polskich wspólnotowości narodo-religijnej wszystkich

grup wiekowych, roli mediów, podkreślających autorytet osoby zmarłego, wpływ ich na manifestowanie się powagi w zachowaniu.

Utrzymywanie związków ze swym miastem umożliwia starszym mieszkańcom (emerytom i rencistom) aktywność zorganizowana, ukierunkowująca ich wolny czas. Różne formy tej aktywności w przemysłowych miastach Górnego Śląska charakteryzuje Dorota Światała-Trybek. Tworzą je powstałe w miastach uniwersytety trzeciego wieku, koła (kluby) pracowników przemysłowych zakładów, grupy seniorów przy domach kultury, domach pomocy społecznej, parafiach oraz różnego rodzaju związki, zwłaszcza hobbystów.

Kulturowe i społeczne wartości rustykalne współczesnej przestrzeni miasta to problem, który jest przedmiotem dociekań autorów zainteresowanych tradycją kulturową i aktywnością najstarszej generacji mieszkańców miasta. Tę część otwiera artykuł Marii Źarskiej, dotyczący wartości rzeczywistej i autotelicznej małego miasta powiatowego, którego przestrzeń sprzyja wielopokoleniowemu zakorzenieniu się społeczności miejskiej i adaptacji nowoosiedlonych. W niektórych przestrzeniach miast ujawniają się ostatnio wpływy kultury „typu ludowego” oraz zjawiska folkloryzmu w sferze życia publicznego. Sięga się do wzorów kulturowych tradycji wiejskich nie tylko w imprezach plenerowych, ale też w architekturze (drewniane karczmy, wystroje wnętrz) dla celów marketingowych, co na przykładzie Częstochowy, miasta pątniczego, opisuje Barbara Pabian. Na utożsamianie się jednak z miastem ma przede wszystkim wpływ, jak pisze Dobrawa Skonieczna-Gawlik, jego najstarsza zabudowa i pamięć społeczna historycznej przeszłości. Autorka jako przykład przytacza dzieje kupiecko-rzemieślniczego, później przemysłowego Będzina, którego urbanistyczną klarowność zaburzył proces przemian społeczno-ekonomicznych, związanych najpierw z rozwojem przemysłu, a potem z jego upadkiem. Pozostałe w przestrzeni miejskiej historyczne obiekty stanowią nadal symbole tego konkretnego miasta, jednak nie wystarczają, by utożsamili się z nim współcześni, zwłaszcza ludność napływowa. Dziś główną rolę zaczynają odgrywać działania społeczne, wyrażające się w różnych inicjatywach kulturalnych. Do takich z całą pewnością należy inicjatywa lokalnej społeczności Nowej Huty wpisania jej na trasę turystyczną, jako przykładu miasta wzniesionego w epoce socjalizmu w PRL. Wówczas było to miasto młodych hutniczych rodzin, pochodzenia chłopskiego, włączone jako dzielnica w obręb Krakowa – dzielnica z subkulturą blockersów, dotknięta różnymi patologiami, uważana za niebezpieczną. Dziś, jak pisze Renata Hołda, jest to miasto biednych starych ludzi, zasiedziały tu od 60 lat. Na fali współczesnych zainteresowań socjalizmem obserwuje się próby rewitalizacji tego miasta, odkrywania jego oryginalnej przeszłości, próby inicjatyw kulturalnych i happeningów prezentujących nowe spojrzenie, wymiar komercyjny tej przestrzeni. Wszystko to kreuje dumę mieszkańców, zapewnia poczucie wspólnoty i tożsamości.

Na ważny problem społeczny – kondycję psychiczną mieszkańców współczesnego miasta, zwraca uwagę Piotr Gorczyca. Odwołując się do badań amerykań-

skiej „szkoły chicagowskiej” i późniejszych twórców teorii ugruntowanej, przedstawia własne doświadczenia empiryczne i metodologiczne psychiatri i socjologa w zakresie analizy degradacji różnych miejskich środowisk społecznych. Wskazuje na konieczność badań wpływu miejsca zamieszkania na kondycję psychiczną mieszkańców miast. Mając możliwość prowadzenia, oprócz badań terenowych, także obserwacji jednostkowych w trakcie hospitalizacji szpitalnej osób z różnych grup wiekowych, podkreśla konieczność łączenia zbierania danych jakościowych i ilościowych. Wymienione tu wypowiedzi autorskie łączy wspólna idea poszukiwania metodologicznej strategii badawczej w analizach zagrożeń społecznego niedostosowania do specyficznych warunków życia w mieście.

Każde miasto w swych przestrzeniach mieszkalnych, administracyjnych, handlowych, kulturalnych i innych ma swe miejsca znaczące – te, które z jakiegoś powodu są dla ludzi szczególnie ważne, a nawet symboliczne, bądź z jakiegoś powodu „naznaczone” negatywnie, stygmatyzowane. Problematykę tę omawiają autorzy części zamykającej ten tom. Janina Hajduk-Nijakowska zajęła się miejscem znaczącym, „zapisanym w pamięci” miasta w wyniku jego losowej degradacji. Jako przykład przytacza powódź, która dotknęła miasto Opole, powodując, że dobrze dotąd znana przestrzeń, naznaczona piętnem klęski i negatywnych doświadczeń, stała się dla mieszkańców obca. Jednocześnie pamięć własnego domu rodzinnego była wartością istotną w indywidualnej świadomości, którą trzeba było odzyskać, odbudować, pamięć zaś o przykrym wydarzeniu oznaczyć tabliczką jako wskaźnikiem przypomnienia szczególnego faktu, jako znakiem wpisanym w przestrzeń ideową miasta. Rzeki, mosty łączące starą i nową część miasta, odbudowana przestrzeń zdegradowana stały się konstrukcjami znaczącymi w jego przestrzeni i w lokalnej świadomości społecznej.

O walorach estetycznych miasta i ich funkcji w budowaniu poczucia bezpieczeństwa i swojskości pisze Kinga Czerwińska. Szczególne znaczenie ma tu architektura zabytkowa pełniąca funkcję prestiżową, poznawczą i symboliczną. W przestrzeni miasta ważny też jest przebieg i ukształtowanie niezmiennych od wielu lat ciągów komunikacyjnych, pomników, rzeźb, wystaw sklepowych itp. To one umożliwiają orientację w przestrzeni miejskiej, tworzą sieć miejsc symbolicznych, stanowiących punkt odniesienia dla utożsamiania się ze swojskim obszarem miasta. Podobne funkcje pełnią utrwalone tradycją instytucje i różne formy aktywności życia kulturalnego, „przypisane” do konkretnego miejsca, wpisane w rytm życia miasta, a czasem w jego wybrane strefy. O takiej roli teatru miasta jako teatru miejsca, rodzaju agory, na przykładzie miasta Legnica, pisze Violetta Sajkiewicz.

Jacek Grzywa zwraca uwagę na przestrzenie związane z wydarzeniami i społecznościami, których obecność w mieście przeminęła. Do takich przestrzeni należą dawne cmentarze ludności niemieckiej i żydowskiej. Określa on je jako zapomniane sacrum, symbol mniejszości narodowych i kultury pogranicza. Dziś często stanowią one problem społeczno-kulturowy miast, których mieszkańcy już nie identyfikują się z tą przestrzenią. Stygmaty obcości kulturowej, a nawet mar-

ginalizacji noszą w sobie też przestrzenie miast zamieszkałe przez ludność, w której zachowaniach ujawnia się alkoholizm, narkomania, przestępczość, przemoc. Tworzą one enklawy biedy, slamsów, różniące się od pozostałej przestrzeni miasta, wyobcowane z niej, traktowane przez innych jak swoiste getta zła. Wyniki swych badań nad współczesnymi problemami wykluczenia z celebracji miasta, stygmatyzacji tych enklaw społecznych i kulturowych, na przykładzie Katowic, przedstawia Maria Świątkiewicz-Mośny. Irena Kotwicz-Borowy analizuje wpływ przestrzeni kulturowej miasta na nowych jego mieszkańców, którzy je nie tylko doświadczają, lecz tworzą w nim, dla siebie i innych, nowe wartości kulturowe. Przedstawia i analizuje wyniki swych obserwacji migrantów z miasta Ciechanowa do Warszawy. Ludzie ci są częścią przestrzeni jednego z tych miast, którego obszar staje się także ich częścią. Jednostki, przenosząc się do drugiego miasta, przenoszą się z elementami tejże przestrzeni, z rodzimym bagażem kulturowym.

Zagadnienia przedstawione w tym tomie podkreślają fakty znaczące dla tworzenia wielokulturowych społeczności oraz problemów społecznych i kulturowych we współczesnych miastach, rozrastających się w wyniku wzmoczonych procesów migracyjnych. Miasto jako przestrzeń dana kolejnym pokoleniom mieszkańców (miejscowych i napływowych) nie jest przestrzenią stałą. Ta przestrzeń jest ciągle kreowana, animowana, jest też wartościowana i naznaczana pamięcią historyczną zdarzeń, dziedzictwem kulturowym i tradycją, nasycona artefaktami i symbolami, a nawet stygmatyzowana. To przestrzeń żywa społecznie i kulturowo, różnorodna obyczajem, sposobem i stylem życia, zamieszkała przez jednostki zarówno aktywne i twórcze, jak i preferujące postawy bierne, konsumenckie, przez wspólnoty rodzinne, grupowe i środowiskowe, utożsamiające się z nią. To także przestrzeń niepozbawiona sytuacji konfliktowych. Ta miejska przestrzeń społeczna i kulturowa staje się coraz bardziej interesująca badawczo dla etnologa / antropologa kultury.

Irena Bukowska-Floreńska